

PÜHAJÕE MÄSS 17. SAJANDIL JA SELLE TAGA OLEVAD USKUMUSED

Merili Metsvahi

Tartu Ülikool, kultuuriteaduste instituut

Abstract

The Revolt of River Pühajõgi and the Beliefs Behind It

In 1640 the landlord of Sõmerpalu in South-Estonia ordered to build a new watermill on the sacred river Pühajõgi. But in the years 1641 and 1642 the weather turned extremely poor. Among the peasantry a strong belief set in that the bad weather conditions were revenge of the Pühajõgi or the deity living there, who had been offended because of the dam and the mill built on the river. The peasants destroyed the dam, the watermill and purified the river.

In the article perception of the nature by Estonian peasants of the 17th century is discussed. The main source used is the book *Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandu* (A Short Report on and a Lesson by the River Võhandu in Livonia, Wrongly Regarded as Holy) by Johann Gutsclaff (1644).

Keywords

Pre-modern worldview · animism · sacred river · South-Estonia ·
17th century peasants

Kui heita pilk sotsiaalsete konfliktide ajalukku, selgub, et pingete kumuleerumise taga pole mitte alati ja mitte ainult poliitilised mõjutegurid, vaid üsna tähtsal kohal on ka keskkonnaga seotud tegurid. Nii võimendavad erakordsed kliimaatilised tingimused selliseid uskumusi, mis tugevdavad ühiskondlikku lõhestumist. Lõhestumine võib tipneda nii verbaalsete konfliktide kui ka vägivallaaktidega, ning kui mõlemat

sorti juhtumid on kirjalikult fikseeritud, pakub see tänuväärset materjali mentaliteedi- ja usundiajaloo uurimiseks.

Teadlased on nimetanud perioodi umbes aastast 1300 kuni 19. sajandi keskpaigani väikeseks jääajaks. Selle jaheda perioodi kõige külmem etapp oli kas 1590ndatest kuni 1690ndateni (White 2014: 333) või 1640ndatest kuni 1690ndateni (Parker 2013: xx). Seega pole juhus, et ühed kõige detailsemad ja huvitavamad usundiloolised allikad Liivimaa modernismieelse talupoja maailmamõistmise kohta on pärit just 17. sajandi keskpaigast ja teisest poolest – ajast, mil ilmastik oli jääaja järel kõige ekstreemsem. Kliimaolud on aga ainult üks nende allikate tekke taga olnud mõjuteguritest, täiesti vältimatud tegurid olid kahtlemata toimunud reformatsioon ja trükikunsti levik.

Talupoja peamine elatusallikas oli põllumajandus ja nii tema elutegevus kui ka uskumused olid sellega tihedalt seotud. Raskuste korral või parema viljasaagi kindlustamiseks pöörduti üleloomulike võimetega abistajate – tarkade, nõidade, ravitsejate, selgeltnägijate ja vilja õnnistajate – poole. Ekstreemse ilmastikuga perioodidel sattusid need isikud väga ebasoodsasse olukorda, sest nende tegutsemine ei paistnud enam olevat tulemuslik. Liivimaa libahunt Thiess, kes on teaduskirjanduses üsna tuntud, sattus 1691. aasta sügisel kohtu alla just viljaikalduse tõttu. Nimelt sadas Liivimaal 1690. aastal tohutult palju vihma ja vili ikaldus, nii et enamikult põldudelt saadi kätte ainult seemnevili. 1691. aastal tabas paljude Liivimaa piirkondade talupoegi osalt rahe, osalt põua tõttu eelmise aasta omast veelgi suurem viljaikaldus. Lisaks haigestusid ka loomad (Seppel 2008: 42; vt ka Metsvahi 2021a: 1309). Kohtuprotsess Thiessi vastu, mis pakub ajaloolase Bruce Lincoln sõnul „parima säilinud tõenduse libahundi enesemõistmisest“ (Ginzburg; Lincoln 2020: 94), väljendab sotsiaalsete pingete kuhjumist ja verbaalset kokkupõrget. Kohtuprotokollist selgub, et Thiess oli talupoegade seas tunnustatud ravitseja ja viljaõnnistaja. See, et me tänapäeval temast teame, on toonase viljaikalduse tulem.

Samamoodi, nagu on lugu Thiessi ja teda puudutava teabega, on lugu ka Pühajõe kohta käivate uskumustega, olgugi et need ei avaldunud mitte sõnalise vägikaikaveo, vaid vägivallateona. Meie ajani ei oleks jõudnud mitte ühtegi selgesti tõlgendatavat dokumenti 17. sajandi talupoegade suhtumisest Pühajõkke, kui toona ei oleks olnud viljaikaldust. Ent 1640ndatel mitu aastat järgemööda valitsenud harukordselt halb ilm,

millele oli eelnenud uue veski valmimine Osula külje alla, kinnitas talupoegade usku Pühajõe pühadusse ning sellesse, et halb ilm on jõe rüvetamise tagajärg. Erakordne ilmastik pani talupojad tegutsema ning toimunud hävitustöö tõttu fikseeriti need sündmused kirjalikult.

Käesolevas artiklis annan lühikese ülevaate Pühajõe veski hävitamise loost ja omaaegsest kirjalikust allikast, mis seda kajastab – Urvaste pastori Johann Gutsloffi raamatust „Lühike teade...“ (*Kurtzer Bericht...*). Seejärel analüüsin lühidalt, millise maailmanägemisega saab seostada talupoegade jõega seotud uskumusi.

PÜHAJÕE VESKI EHITAMINE JA LÕHKUMINE

Tallinna kaupmees ja raehärra Hans Ohm oli saanud Gustav II Adolfilt kingiks kaks mõisat. 1631. aastal kolis ta oma perekonnaga ühte neist – Sõmerpalu mõisasse Liivimaal. Varsti pärast Sõmerpallu kolimist lasi Ohm ehitada Osula küla külje alla Pühajõe veeski. Kuna vundament oli nõrk, ei hakanud see veski tööle. Lisaks suri veskiehitaja peagi. Nüüd kutsus Ohm Arnstadtist Saksamaalt veskimeister Adam Dörfferi veskit parandama. Dörffer aga otsustas, et vanast veskist ei saa asja, ning valis uue veski ehitamiseks teise koha Pühajõe¹ ääres. Jõeluhale ehitati tamm ja jõgi paisutati üles. 1640. aastal oli vilja- ja saeveski valmis ning alustas tööd (Gutsloff 1644: 30–31; Veske 1884; Põldvee 2008: 178–179).

1641. aasta suvi oli külm ning sadas palju vihma ja rahet. Septembri alguses algasid hallad, mis jäid püsima. Tatar, lina, herner, oder, kaer ja kogu muu suvivili hävis. Ajaloolase Geoffrey Parkeri järgi oli 1641 kõige külmem Skandinaavias läbi aegade fikseeritud aasta (Parker 2013: 5) ning ka toonane Liivimaa ilm ei erinenud Skandinaavia ilmast kuigivõrd. Ka 1642. aasta kevad oli väga külm,² nii et korralikku viljasaaki ei olnud jälle loota. Talupoegade seas levis uskumus, et halvast ilmas on süüdi tammi ja veski ehitamise tõttu aset leidnud jõe rüvetamine (Gutsloff 1644: 31).

¹ Nimetan Vöhandu jõe seda osa Pühajõeks, kuna tean lapsepõlvest – veetsin selle jõe lähedal kõik oma lapsepõlvesuved –, et Osula ja Sõmerpalu piirkonnas nimetati seda alati Pühajõeks ja mitte kunagi Vöhanduks.

² 1642. aasta suvi oli kõigist põhjapoolkera suvedest külma poolest 28. kohal ning 1643. aasta suvi 10. kohal. (Parker 2013: xx).

See uskumus jõudis ka sakslaste sekka ning isegi mõni pastor kaldus seda tõeks pidama. (Gutslaff 1644: 17–18, 24, 178, 287; üheksa tekstikohta, kus selles seoses sakslastest juttu on, toob ära Kõiv 1998: 100–101) Talupojad olid veendunud, et kui ilm ei parane, tuleb Pühajõgi puhastada.

30. aprilli õhtul tuli umbes 60 relvastatud talupoega veski juurde. Heiki Valgu sõnul tõendab asjaolu, et nad tulid jõe ülemjooksult (paikadest, nagu Kooküla, Otepää, Valgjärve, Kaagvere, Külitse), seda, et Vöhandu toimis 17. sajandil veel suhtluskanalina (Valk 2014: 44). 1. mail päikesetõusu ajal tungisid talupojad veskisse sooviga see põlema panna. Hans Ohmi ei olnud kodus, küll aga oli kodus tema naine, kellel õnnesus talupojad peatada. Sõmerpalu mõisas juhtus olema ka Tartu raehärra Claus Russe, kes veenis talupoegi veski süütamata jätma. Läbirääkimiste tulemusel lubasid talupojad küll koju minna, aga ähvardasid kaheksa päeva pärast tagasi tulla, juhul kui ilm vahepeal ei parane. 20. mail kutsuti veski juures käinud talupojad Sõmerpalu mõissasse kohtu ette. Kuna kohale saabus ainult kolm meest ning neil otsest süüd ei olnud, lasti nad koju, neid eelnevalt noomides (Gutslaff 1644: 33–35; Põldvee 2008: 179–180).

Kuna kehv ilm jätkus – puhus külm tuul ja vihmad kestsid –, kogunesid talumehed 8. juunil jälle veski juurde. Nüüd oli neid umbes 80 ja nad olid tulnud jõe alamjooksu aladelt (Kirumpäält, Kasaritsast, Rāpinast, Vastseliinast ja toonaselt Venemaalt). Kõige kaugemalt – Vastseliinast ja Setomaalt (Venemaalt) – saabunud mehed viisid kesköö paiku veskist ära raudesemed ja teravilja ning panid veski põlema. Varahommikul ilmusid kohale teised talupojad – ilmselt kohalikud –, kes purustasid tammi, lõhkused jõe põhjast välja veski vundamendi ning puhastasid jõe. Sellele vaatamata ilm ei paranenud. Suurte sadude tõttu augustis ei saanud ei vilja lõigata ega heina niita. Talupojad arvasid, et halva ilma põhjuseks oli see, et Ohmi naine või tema talupojad olid visanud jökke raipe (Gutslaff 1644: 35–37; Põldvee 2008: 181; Vahtre 1990; Valk 2014: 15).

Ohmi kaebuse peale teatas kindralkuberner Bengt Oxenstierna maa-kohtunikule, et talupoegi tuleb esimesel võimalusel karistada. Kindralkuberner nõudis Tartu asehaldurilt, et tragunid toimetaks mässulised talupojad 20. juuliks Sõmerpallu kohtu ette. Juhul kui nende talupojad kohale ei tule, pidid maaomanikud ja -rentnikud ise tragunitega Sõmerpallu saabuma. Väljakuulutatud päeval saabuski Sõmerpallu talupoegi

ning mõisate rentnikke ja ametimehi, kusjuures üks rentnikest jäi sõna-kuulmatult ukse taha. Peamised süüdlased – Vastseliina talumehed – olid pääsenud põgenema, mispeale trahviti sealset mõisarentnikku 60 riigitaalriga. 1. mail veski juurde kogunenud mehed said karistada kümne paari vitstega ning neile anti ülesandeks veski uuesti üles ehitada. Ülejäänud talupoegi karistati viie paari vitstega. Vastseliina talupojad pidid aga nelja nädala jooksul kindlasti kohtu ette ilmuma. Juhul kui neid kätte ei saa, pidi Vastseliina mõisarentnik veel 200 taalrit trahvi maksma (Gutslaff 1644: 39–41, Põldvee 2008: 181).

Kui talupojad said teada, et karistuste hulka kuulub ka veski uuesti üles ehitamine, olevat nad väga vihaseks saanud. Mõned neist olevat ähvardanud mässuga ülemkihi vastu, kui ehitamist edasi ei lükata. Gutslaffi väitel kuulis ta usaldusväärsetest allikatest, et talupojad olevat sõandanud rääkida otsesõnu sõjast sakslaste vastu. 7. augustil kuulis Gutslaff Ilmjärve allika juures talupoegadelt, et kohe siis, kui talupojad 20. juulil kohtu ette kutsuti, olevat ilm jälle halvaks läinud (Gutslaff 1644: 41–42).

JOHANN GUTSLAFF

Johann Gutslaff oli tulnud Eestisse Taga-Pommerist ning tõenäoliselt oli ta Daberi praostkonda kuulunud Breitenfelde kirikus aastatel 1610–1637 pastorina töötanud Johann Gütslaffi poeg. 1632. a immatrikuleeriti ta suhteliselt väikesesse Greifswaldi ülikooli ja 1634. a läks ta sealt edasi suurde Leipzigi ülikooli. Ei ole teada, kas ta õppis veel mõnes Saksa ülikoolis. 25. mail 1639 on Gutslaff immatrikuleeritud Academia Gustavianasse, ent tema elu põhjalikult uurinud Arvo Teringu sõnul on kahtlane, kas ta seal ka tegelikult õppis. Matriklisse on nimelt sisse kantud teisigi, kellele ülikool oli vaid sisseelamise kohaks ja tugipunktiks, kust võis leida eest eelmistest õpingukohtadest tuttavaid inimesi. Nende 80 üliõpilase hulgas, kes said 1640. a riigistipendiumi – mis eeldas osalemist õppetöös –, Gutslaffi nime ei ole. Küll aga disputeeris ta 1640. a augustis professor Andreas Virginiuse eesistumisel. On võimalik, et ta teenis 1639–1641 elatist Tartus või selle ümbruses koduõpetaja või abipastorina. See ei välistanud võimalust, et ta võis kuulata ülikoolis loenguid (Teriing 1979: 26–28).

Gutslaff asus Urvastesse pastoriks kevadsuvel 1641 (Kõiv 2005: 15). Kohe Urvastesse asumise järel koostas ta Urvaste koguduse-elu jaluleaitamiseks üksikasjaliku kirikukorra, mis sisaldas näiteks ka juhiseid nõidumise, ravitsemise ja ohverdamise väljajuurimiseks (Kõiv 2005: 43–44). 1648. aastal ilmus Gutslaffi koostatud lõuna-eesti keele grammatika (Kõiv 2003: 378).

Urvastes tõlkis Gutslaff Vana Testamenti algkeelest (heebrea ja aramea) lõuna-eesti keelde ning teatas 1648. a kavatsusest Moosese esimene raamat katseks välja anda. Pole teada, kas ta jõudis kogu Vana Testamendi ära tõlkida. Tõlke 314 lehte (kuni Kuningate esimese raamatu 1. peatüki 34. salmini) säilitatakse kirjandusmuuseumis (Tering 1979: 29–30). Gutslaff tõlkis ära ka Uue Testamendi. Tõlge, mis sisaldab peaaegu kogu Uue Testamendi teksti, on säilinud Kullamaa pastori Heinrich Gösekeni ümberkirjutusena ja seda hoitakse rahvusarhiivis. Esimest korda publitseeriti üks osa Gutslaffi piiblitõlkest 2013. aastal: Vanast Testamendist valiti publitseerimiseks Esimene Moosese raamat ning Uuest Testamendist Matteuse evangeelium (Leivo jt 2013: 5). Kogu Gutslaffi tõlke säilinud üleskirjutus on elektrooniliselt kättesaadav Eesti Keele Instituudi kodulehel eesti piiblitõlke ajaloo konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

GUTSLAFFI „LÜHIKE TEADE JA ÕPETUS VÄÄRALT PÜHAKS PEETUD VÕHANDU JÕEST LIIVIMAAL“

Gutslaffi 1644. aastal avaldatud raamat „Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhandta“ on ainus säilinud dokument, mis kajastab Pühajõe mässu ja Pühajõega seotud animistlikke uskumusi modernismieelsel ajal. Raamatu tellis Gutslaffilt H. Ohm, kes tasus ka raamatu trükikulud (vt Kõiv 2003: 398). Raamat trükiti Tartus, kuhu oli 13 aastat varem – 1631. aastal – rajatud esimene trükikoda (Kõiv 2003: 375). Põhjus, miks Ohm trükikulud kandis, oli vajadus toimunu asjaolusid selgitava ja kristlikku õpetust levitava raamatu ilmumise järele. Isegi veel kaks aastat pärast juhtunut pesitses ta sees tunne, et tema ja ta pere elu on ohus (Gutslaff 1644: Vorrede; vt ka Kõiv 1998: 103).

Raamat on oktaviformaadis ja 439 lk (ilma eessõnade ja dedikatsioonideta 407 lk) pikk ning kujutab endast põhjalikkuse ja detailsuse poolest kõige paremat allikat 17. sajandi eesti rahvausu kohta. Suurema osa raamatust on Gutsloff pühendanud lugejate veenmisele selles, et toonasel halval ilmal ei olnud mitte mingisugust seost Pühajõega, vaid see oli hoopis Jumala kättemaks talupoegade ebaususe eest (nt Gutsloff 1644: 43; 175). Gutsloff võtab talupoegade uskumusi palju tõsisemalt kui toona sed demonoloogid Paul Einhorn ja Hermann Samson ning teised kirjasulega ebaususe vastu võitlevad pastorid, nagu Johann Forselius ja Ludwig Dunte, kelle suhtumine talupoegade vaadetesse on selgelt alavääristav (Kõiv 1998: 94; 96; Kõiv 2003: 401). Erinevalt mainitud luterlikest kirjamestest süveneb Gutsloff talupoegade uskumustesse ning jagab lugejale nende kohta väärtuslikku informatsiooni.

Üsna laialt on teada fakt, et Gutsloffi „Lühike teade ja õpetus...“ sisaldab esimest meieni säilinud eestikeelset terviklikku rahvaluuleüleskirjutust. Tegemist on loitsuga, mida on uurimistraditsioonis olnud tavaks kutsuda Pikse palveks. Eesti folkloristid on piksepalvet varasemalt pidanud nii loitsuks (ehk piksesõnadeks, kusjuures „sõnad“ on siin tähenduses 'loits'; Kõiva 2011: 15–17) kui ka palveks (Laugaste 1963: 298). Arheoloog Tõnno Jonuks kutsub „piksepalvet“ „vanimaks eestikeelseks mittekristlikuks palveks“ (Jonuks 2022: 358). Minu eelistus kasutada sõna „loits“ lähtub mõistega „palve“ kaasnevast kõrgreligioosest mõtteosest. Teravat piiri nende kahe sõnamaagiast kasutava žanri vahele on tõenäoliselt võimatu tõmmata. Gutsloff tähendas selle üles Vihtla Jürgeniilt, keda kutsuti piksepapiks. Gutsloff tunnistab, et üleskirjutus võib olla halva häälduse tõttu vigane. Ometigi esitab ta kõrvuti eestikeelse originaaliga ka saksakeelse tõlke, nii nagu tema sellest aru sai. Pikse palvet loeti siis, kui Piksele ohverdati härg, et viljakat aastat kindlustada (Gutsloff 1644: 362–363).

18. sajandi alguses ja esimesel poolel oli Gutsloffi raamat üsna tuntud. Pikse palve saksakeelne tõlge trükiti ära Jacob Grimmi teoses „Saksa mütoloogia“ („Deutsche Mythologie“; I trükk 1835) (Grimm 1844: 160) ja sealt laenati seda edasi mujale. Nii näiteks toob Fr. Warnke Pikse palve teksti ära 1878. aastal Leipzigi avaldatud teoses „Taimed kombestikust, muistendis ja ajaloos“ („Pflanzen in Sitte, Sage und Geschichte“), lisades juurde, et sakslaste esiisade ja -emade järgi oli tammepuu pühendatud

äikesejumalale ning haiguse korral mindi tamme juurde Pikse palvet lugema (Warnke 1878: 29–30). Warnke ei pööranud tähelepanu asjaolule, et loitsu polnud üles tähendatud saksa keelt kõnelevate elanike suust, vaid eestlastelt. Soovimatus või suutmatus eristada eri etnoste pärimust on avanud tee võimalikele väärtõlgendustele. Nõnda on väitnud Jaan Ruus, et laenusuund oli risti vastupidi tegelikule – nagu oleks eestlased laenanud Pikse palve sakslastelt (Ruus 1914: 18–19).

„LÜHIKE TEADE...“ ILMUMISE TAGAMAAD

Nagu öeldud, tellis raamatu Sõmerpalu mõisnik Ohm, kellel oli pakiline vajadus selliste meetmete järele, mis suudaks talupoegade maailmanägemist mõjutada. See mõjutamine pidanuks toimuma kirikuõpetajate kaudu, keda Gutsloff nägi tõenäoliselt raamatu peamise lugejaskonnana. Talupoegade ähvardamine sõjalise kokkupõrkega, juhul kui Ohm peaks laskma uue veski ehitada, kõlas ilmselt tõepärasena. Ohmi hirmu suurenaldas nii tema teadmised jõe pühakspidamise kohta kui ka üldine kiriklik ja sotsiaalpoliitiline olukord 17. sajandil.

Nimelt lisas talupoegade ähvardustele kaalu asjaolu, et Pühajõe veski põletamisele 1642. aastal oli eelnenud veel mitu sarnast juhtumit. Mõned aastad varem oli samal kohal olnud teine veski, mis oli samuti halva ilma oletatava põhjustamise tõttu hävitatud. Räägiti, et pärast veski põletamist olevat ilm tookord paranenud (Gutsloff 1644: 12). Ka 1638. aasta maarevisjonis tehakse juttu ühe Sõmerpalu lähistel asunud veski maha-põletamisest (Valk 2014: 18). Kokku nimetasid talupojad Gutsloffile viit Pühajõe äärde ehitatud veskit, mis kõik olevat vägivaldselt maatasa tehtud (Gutsloff 1644: 285).

Arusaam, et Pühajõesse ei tohi suhtuda nagu millessegi elutusse, ei olnud aga levinud ainult talupoegade seas, vaid laiemalt. Nimelt oli ka üks osa kirikuõpetajatest hakanud uskuma, et halb ilm on Pühajõe kättemaks veski ehitamise eest (Gutsloff 1644: 178). Samuti kirjutab Gutsloff, et on talupoegadelt kuulnud, et koguni härra superintendent (1643. a-ni oli Liivimaa superintendent Hermann Samson) ning Tartu ülikooli professorid olevat tunnistanud, et on täiesti mõeldav, et Pühajõgi ei talu ükskõik mida. Oma raamatutesse need õpetatud mehed seda aga kirja pole

pannud ega saakski avaldada, sest teosed läbivad enne trükki andmist tsensuuri, mis ei lubaks luterliku õpetusega vastuollu minna (vt Gutsclaff 1644: 285–286).

Oma rolli selles, et osa siinseid kirikuõpetajadki vaevles „ebaasu“ kütkes, mängisid kiriklik ja majanduslik olukord Liivimaal, mis olid veel 1640. aastatelgi kahetsusväärsetl mannetud. Liivi sõja tagajärjel juba niigi laastatud maale oli 17. sajandi alguses kandunud ka Rootsi-Poola sõda. Paljusid inimesi tabas katku- ja näljasurm ning hulk kirikuõpetajaid põgenes maalt (Kõpp 1959: 29–31). Sõdade käigus oli väga suur osa kirikuid hävinud või lagunened, paljud pastoraadihooned olid endiselt kasutamiskõlbmatud (Kõiv 2005: 35–36). 17. sajandi esimesel poolel valitises maal kirikuõpetajate puudus, mõnes kirikus olid 1627. aastal ametis „täiesti õpetamata ja kõlbmata“ mehed (Kõpp 1959: 38). Viimased andmed on küll Eesti-, mitte Liivimaalt, ent äsjase vastureformatsiooni tõttu oli Liivimaa olukord üldiselt veel hullem. Kirikute kehva olukorda ning kirikuõpetajate vähesust ja ebakompetentsi arvesse võttes on endastmõistetav, et reformatsiooniideed (nagu see, et kogu uskliku elu peab olema meelega parandus, ning et fookusesse on tõusnud indiviid Jumala ees; Kreem 2017: 70) ei olnud veel jõudnud Liivimaa talurahvani.

Pingeline oli olukord maal loomulikult ka pärisorjuse tõttu. 17. sajandi teisel poolel olid küllasse andameid koguma saanud ja talupoegi teol tagasundivad mõisaametnikud varustatud püsside, hellebardide või mõõkadega ning ühe poole surmaga päädivaid relvakonflikte tuli ette omajagu. Talupoegadel, kes ei tohtinud tulirelvi omada, olid need enamasti keelust hoolimata (Kahk 1983: 1108). Ajaloolane Juhan Kahk on kirjeldanud 17. sajandit järgmiselt: „Meil on tegemist murrangulise sajandiga, mil küllalt veriste vahenditega (meenutagem Oleariuse kirjeldatud talupoegade „seljanaha mahapeksmist“ Kunda mõisas) murti talupoegade vastupanu ja muudeti nad mõisa teoorjadeks“ (Kahk 1983: 1125).

Et talurahvast paremini kontrolli alla saada, tegutsesid riik ja kirik käsikäes. Kiriklik-sotsiaalse distsiplineerimise eesmärgiks oli panna rahvas toimima ja mõtlema moel, mis sobiks autoriteetidele. Ent mida vähem rahva tegeliku maailmanägemise kohta teati (teadmatust sel alal soodustas seegi, et kirikuõpetajad tulid sageli välismaalt, Kõpp 1959: 38), seda raskem oli seda eesmärki saavutada. Nõnda oli kontrolli saavutamine alamkihtide üle Liivimaal palju keerulisem ülesanne kui näiteks Rootsi

emamaal, kus distants riigivõimu ja talupoegade (kes polnud ka päris-orjad) vahel oli palju väiksem kui siinmail (Ird 2014: 67–68; Oja 1993: 232; Metsvahi 2021b: 164–165).

Elkirjeldatud õhkkonda arvesse võttes pole imeks panna, et talupojad tekitasid Ohmis kabuhirmu. Ohmi tunded olid seda tugevamad, et needsamad talupojad olid põhjustanud talle veski hävitamisega suurt majanduslikku kahju.

EESTI TALUPOEGADE „USKMATUS“

Kuna mõisnike ja kirikuõpetajate suhted 17. sajandi Eesti- ja Liivimaal ei olnud just kõige paremad (Masing 1999)³, polnud mõisniku pöördumine kirikuõpetaja poole, et ühise eesmärgi nimel tegutseda, toona ilmselt kuigi tavaline. Käesoleval juhul suurendas kirikuõpetaja valmisolekut täie tähelepanu ja pühendumusega tellitud töö kallale asuda asjaolu, et Gutsloff ise oli Pommeris teistsuguses kontekstis üles kasvanud ning alles hiljuti Urvastesse pastoriks tulnud. Tõenäoliselt oli ta üsna šokeeritud pildist, mida enda ümber nägi, sest see erines märgatavalt Pommeris kogetust nii materiaalse kui ka vaimse elu osas.

Nii kirjutab Gutsloff eesti talupoegade kohta, et nad olevat ametlikult küll kristlased, ent tegelikkuses nad seda ei ole. Mõned neist ei käi jumalateenistustel ning ei lase ka oma kodakondsetel jumalateenistustel käia (Gutsloff 1644: 339). Nad elavad Epikurose viisil (Gutsloff 1644: 176), ning kui neilt küsida, mitu Jumalat on, ei oska nad vastata (Gutsloff 1644: 150). Nad ei mõista kristlikku usku Jumala pojast (Gutsloff 1644: 379), kellest nad ei tea mitte midagi (Gutsloff 1644: 150). Lisaks arvavad nad, et kurat on sama võimas kui Jumal, kui mitte võimsam (Gutsloff 1644: 165). Seda, et nad ei tea Jumalast midagi (Gutsloff 1644: 175), pole

³ Gutsloff'i enda 1644. aastal alguse saanud konfliktidest Antsla mõisnikega vt Kõiv 2005: 36–40; 57–58, tüliküsimusest H. Ohmi lapse ristimisel – Gutsloff tahtis ristimiselt eemaldada ristiemaks mõeldud naise, sest too naine polnud üle aasta armulaual käinud – vt Kõiv 2005: 48 ja kohtuasjadest mõisnike auhaavamise pärast vt Kõiv 2005: 56–57. Neid juhtumeid saab tõlgendada kui katseid võidelda maavaimulikonna prestiiži eest (Kõiv 2005: 60). Teine pastorite ja mõisnike suhet puudutav üldine probleem, mille üle Gutsloff missioonitundelise pastorina muret tundis, oli tõsiasi, et mõisahärrad valisid kirikuõpetajaks pahatihti sellise inimese, kes küsis vähem palka, mitte sellise, kes oli asjatundlikum ja parem jutlustaja (Gutsloff 1644: 180; vt ka 339–340).

vaja imeks panna, sest nad kas ei kuule jumalasõna mitte kunagi või kuu-levad väga harva (Gutslaff 1644: 150). Talupojad ei usu pattude lunastamis- (Gutslaff 1644: 380). Pealegi ütlevad nad, et nad ei saa patused olla, sest ei ole midagi varastanud, kedagi mõrvanud ega üldse mitte midagi halba teinud (Gutslaff 1644: 165–166). Lisaks ei mõista nad ristimise tähendust (Gutslaff 1644: 379) ega tea midagi surmajärgsest ülestõusmisest ja igavesest elust (Gutslaff 1644: 165). Nii nagu paganatel on neilgi iga häda jaoks oma jumal, kelle poole pöörduda ja keda austada. Nii austatakse jõe puhastamise kaudu vihmajumalat, olgugi et eestlastel on selle jumaluse nimi unustuse hõlma vajunud (Gutslaff 1644: 170). Kui palju ebajumalaid eestlased praegusel ajal austavad, seda Gutslaff ei tea, sest on veel vähe aega nende seas elanud (Gutslaff 1644: 170–171).

Oluline põhjus, miks talupoegade teadmised kristluse kohta nii puudulikud on, oli Gutslaffi meelest kirikuõpetajate erakordselt leige suhtumine kristliku õpetuse jagamisesse (vt Gutslaff 1644: 16). Võimalik, et ta võrdles mõttes siinseid pastoreid nende ametikaaslastega Saksamaal ning avastas mitmeid erinevusi. Pastorite võimetus kristlikku sõnumit edastada ja talupoegi kristluse rajale suunata tulenes osalt ka sellest, et nende enda kristlik usk polnud piisavalt tugev. Kahtlemata võimendas asjaolu, et ka kirikuõpetajad ebausku küttesse olid sattunud, Gutslaffi tahet talupoegade maailmanägemisele koht kätte näidata ning halva ilma tekke tagamaid selgitada viisil, mis leviks kaugemale ta enda suhtlusringkonnast.

„LÜHIKE TEADE...“ ARGUMENTATSIOON JA LÄHENEMISVIIS

Gutslaff on väga suure osa raamatust pühendanud sellele, et kummutada väide, nagu võiks Pühajõgi ilma tekitada ja muuta. 17. sajandi esimesel poolel ülikoolis õppinule omaselt läheneb ta küsimusele aristoteleslikult (vt Friedenthal 2019: 169). „Kas nii, nagu tule olemuseks on põleda, on Pühajõe olemuseks halba ilma teha?“ küsib ta. Ja vastab ise, et ei ole, sest muidu oleks jõgi seda teinud juba algusest peale (Gutslaff 1466: 45). Küsimusele „Kas on siis Pühajõega, millesse midagi sisse pannakse, samamoodi, nagu on tulega, kui sellesse visata midagi sellist, mis põleb?“ vastab ta samuti eitavalt, sest Pühajõgi on vähemalt kakskümmend aastat

mitmesugust kraami täis olnud, aga ikkagi ei ole ta varem halba ilma tekitanud. Seda, et jõkke on kukkunud puid ja põõsaid, mida sealt pole välja võetud, teab ta hästi, sest on aerupaadiga mööda jõge sõitnud ning võib öelda, et osa neist on seal juba paarkümmend aastat lebanud (Gutslaff 1644: 46–47). H. Valk on Gutslaffi teosest järeldanud, et „rahvasu kohaselt on kõige tõsisemaks üleastumiseks jõe pühaduse vastu just veevoolu takistamine“ (Valk 2014: 19).

Tänapäeva lugejale on aristoteleslik metafüüsika võõras, sellepärast paistab üks osa Gutslaffi argumentatsioonist meile üsna kummaline. Teised argumendid aga on meilegi omasemad ja mõistetavamad. Näiteks see, et halb ilm ei tekkinud kohe pärast veski ehitamist, vaid mõni aeg hiljem (Gutslaff 1644: 48), või see, et halb ilm saabus samal ajal ka Rootsi, Venemaale, Soome ja teistesse paikadesse, mis pole Pühajõe rüvetamisega vähemalgi määral seotud (Gutslaff 1644: 13), samuti see, et kui tööpoolest oleks tegemist jõe karistusega, oleks ta karistanud pigem kas H. Ohmi või veskiehitajat, mitte nii suurt hulka rahvast (Gutslaff 1644: 233).

Gutslaff on empirist ja ütleb, et kogemus selle kohta, et jõe voolu takistamine tekitab halva ilma, ei tohi tugineda ühelainsale näitele (Gutslaff 1644: 49). Teisi näiteid aga ei suuda keegi tuua. Kui pärida talupoegadelt, kust nad teavad, et jõgi tekitab halba ilma või et jõge tuleb austada, ütlevad nad (ja siin toob Gutslaff ära eestikeelse tsitaadi): „Ninda se rahgwas kõnneleb“ (Gutslaff 1644: 258) või et (kõik) inimesed ütlevad sedasi või vanad inimesed või esivanemad on seda neile õpetanud (Gutslaff 1644: 263; 166) või et see on „vana usk“ (Gutslaff 1644: 25). Esimest ütlejat pole võimalik leida. Kui küsida jõe kättemaksu veendunud pooldajalt, kellelt ta sellist uskumust kuulis, siis võib ta osutada kellelegi teisele, see teine aga osutab kolmandale, kusjuures neist kellelgi ei ole isiklikku kogemust selle kohta, et ka varem on Pühajõgi rüvetamise kättemaksuks halba ilma saatnud (Gutslaff 1644: 264). Talupojad ei tea seda, mida väidavad end teadvat, vaid hoopis kujutavad seda endale ette (Gutslaff 1644: 62), sest tõe kriteeriumiks ei ole see, et keegi on kuskil midagi öelnud. Isegi kui ingel taevas midagi kuulutab, ei ole see automaatselt veel tõde (Gutslaff 1644: 284–285).

Tõeni jõudmiseks on Gutslaffi seisukohast kolm teed: silmanähtavus, mõistus ja järeldamine (Gutslaff 1644: 259–260). Ning mõistus ütleb, et elutu vesi ei saa kannatada (Gutslaff 1644: 260). Mõistet „elutu vesi“

kasutab Gutsflaff raamatu jooksul korduvalt (ka nt Gutsflaff 1644: 168). Veel lisab ta, et sellel jõel pole elu, keelt ega mõistust, nagu on inimesel (Gutsflaff 1644: 117), ta ei saa rääkida ega elada (Gutsflaff 1644: 131). Lisaks teatab ta, et jõel ei ole käsi, jalgu ega nägu, ta ei tunne, kui ennast temasse tühjendatakse, ega vihasta, kui temast vett võetakse, jalgupidi sisse astutakse või sealt juuakse. Kui vesi oleks elav, hakkaks ta jõest joonud looma kehas ringi liikuma ja tundeid tundma (Gutsflaff 1644: 74–75). Meile kui naturalistliku (Descola 2007: 122 jm) ja kartesiaanliku mõtteviisiga inimestele on juba hiljemalt koolilapsena selgeks tehtud, et jõgedel ei ole elu, tundeid ega jäsemeid, ent meie ühiskonnas praegu prevaleeriv viis kogeda maailma ei ole kaugeltki mitte ainus võimalik. Aristoteles, kelle õpetust Gutsflaff kõrgelt hindas, kirjutas:

Elusoleku kohta räägitakse mitmel viisil, me ütleme, et ta elab, kui vähemalt üks järgnevast on olemas: näiteks mõistus, taju, liikumine ja paigalseis koha suhtes, veel ka toitumisest tingitud liikumine ja ka hävimine ning kasvamine. Seega näivad ka kõik taimed elavat. (Aristoteles 2017: 32)

Mõtteviis, mille järgi loodust tajutakse inimkonnast eraldiseisva kategooriana, sai alguse lääne haritlaste seas 17. sajandi teisest poolest alates ega olnud seega 17. sajandi esimesel poolel veel mitte üheski maailma paigas tuntud. Seda saab järeldada ka Gutsflaffi kirjatööst. Esiteks kasutab ta jõe märkimiseks läbivalt asesõna *sie* (naissoost 'tema'), mitte *es* ('see'). Teiseks pole Gutsflaff kaugeltki mitte veendunud selles, et veekogud ei taju ega tunne. Nii väidab ta, et Saksamaal on üks veekogu, mis ei kannata, et sinna midagi sisse visatakse, ja hakkab selle peale kohisema. Saksa ebausujärgi on selle põhjuseks asjaolu, et sellest veest on Pilatus joonud. Kuna Pühajõest pole Pilatus joonud, ei saa sellega midagi sarnast olla (Gutsflaff 1644: 288–289). Kolmandaks ei rõhutaks Gutsflaff arusaama, et jõgi jääb inimestest väljapoole (Gutsflaff 1644: 169), kui loodus ja inimkond (või tsivilisatsioon) tema teadvuses eraldi kategooriad oleks.

Gutsflaffi teosele võib läheneda ka kui demonoloogilisele kirjuti-tele (Kõiv 1998: 91), sest seal tehakse juttu kuradist ning kuradi kiusatustest. Kuradit süüdistab ta ka selles, et Liivimaal Jumala au kannatada on saanud. Kõigevägevama halastus jääb valitseva ebausujärgi tõttu varju ja Jumal on pidanud muutuma karistavaks türanniks (Gutsflaff 1644: 376).

Gutslaff tunnistab, et ilma kujundab eeskätt planeetide seis (ta selgitab põhjalikult, kuidas planeedid ja tähed ilma ennustavad, lk 309–318), küll aga on Jumalal kui kõige vägevamal protsesside suunajal võime planeetide ettemääratud arenguid peatada (Gutslaff 1644: 306; 331). Teisal omistab ta Jumalale veelgi tähtsama rolli, väites, et Jumal juhib tähtede hordi (Gutslaff 1644: 304). Raamat sisaldab suurt hulka hoolega valitud ja konteksti sobivaid piiblitcitaate, millest enamik on võetud Vanast Testamendist.

Sama eesmärki, mida Jumala kätemaksuga ähvardamine, teenib raamatus ka jäik kristluse ja mittekristluse vastandus. Gutslaff nimetab eestlasi oma raamatus lugematu arv kordi ebauslikeks ja paganlikeks (ka pimedateks paganateks, nt Gutslaff 1644: 155) ning ka lihtsameelseteks (nt Gutslaff 1644: 285; 400), mõistmatuteks (Gutslaff 1644: 69; 345), uskmatuteks, jumalatuteks (Gutslaff 1644: 175) ja jöeteenriteks (Gutslaff 1644: 161). Ta vastandab neid kristlastele ning selgitab üksipulgi, mil moel eksivad eestlased kõigi kümne käsu vastu (Gutslaff 1644: 334–345). Absolutiseerides kristlaste ja mittekristlaste dihhotoomia, peab ta võimatuks kellegi kuulumist mõlemasse kategooriasse või kahe kategooria vahele (Gutslaff 1644: 390–391). Selline talurahva kaheks lõhestamist kuulutatav lähenemine soodustas nõiaprotsesside kestmist ning on tüüpiline võte, mida on läbi aegade kasutanud mitte ainult demonoloogid, vaid propagandistid laiemalt.

Gutslaff ülistab õpetatud mehi ja mõistust ning erineb sellise lähenemise poolest Einhornist kui ühest tuntumast Liivimaa demonoloogist (Kõiv 1998: 96–98). Kooskõlas tänapäevase teadusliku maailmapildiga kinnitab Gutslaff, et teadlastel on veel ees väga palju avastusi, mis varasemast palju täpsemalt maailma olemust avavad (Gutslaff 1644: 59). Samas tuleb muidugi arvestada sellega, et raamatu valmimise ajal ei olnud ei kartesiaanlik dualistlik lähenemine kehale ja hingele ega helio-tsentriline maailmasüsteem veel Liivimaa õpetlasteni jõudnud. Nii kirjeldab Gutslaff toonaste astronoomide arusaamu, mis jäävad tänapäeva lugejale kaugeks (Gutslaff 1644: 309–315). Gutslaffi esitatud väljavõtted vanadest kalendritest, milles on 1641. ja 1642. aasta ilma ette ennustatud, tekitavad tänapäeva lugejas ambivalentse tunde: ühelt poolt näib, et pole võimalik tõsiselt võtta teadlasi, kelle arvates on maakera paigal; teiselt poolt aga tundub, et Gutslaffi tsitaatides sisalduvad pikaks ajaks tehtud

ilmaproгноosid pidasid rohkem paika, kui see tänapäeva meteoroloogide ennustuste puhul tavaks on (vt Gutsflaff 1644: 317–328).

PÜHAJÕGI, SELLEGA SEOTUD USKUMUSED JA NENDE TAUSTAKS OLEV MAAILMANÄGEMISVIIS

Kui Gutsflaff alustab oma raamatut „vaenlase“ – Pühajõe – põhjalikust kirjeldamisest (Gutsflaff 1644: 21–23; Kõiv 2003: 383), siis mina pakun lugejale ainult ühelõigulise jõe tutvustuse (täpsemalt vt Valk 2014; 2015). Seejärel esitan valiku jõe ja sellega seotud paikadega seotud uskumustest, mida Gutsflaff kirjeldab, ent lugeja, kes tahab raamatus kirjeldatud uskumustest ja kommetest täielikku ülevaadet, peab pöörduma teiste autorite poole (nt Kõiv 2003; Valk 2014: 15–31). Lühitutvustuse järel keskendun omapoolsele tõlgendusele, mis paigutab jõega seotud uskumused talurahva maailmanägemise konteksti laiemalt.

Pühajõe nime kasutatakse Võhandu selle lõigu kohta, mis jääb Kooraste järvede ja Vagula järve vahele ning veidi ka Kooraste järvedest ülesvoolu. See langeb kokku jõelõiguga, mida pärimusandmete põhjal on peetud pühaks (Valk 2014: 10). Gutsflaffi teatel kasutati Pühajõe nime Liivimaal laiemalt, ent Võhandu nime kasutasid ainult selle lähema ümbuskonna elanikud. (Valk 2014: 10; Gutsflaff 1644: 17–19) Võhandu saab alguse Pühalätte-nimelisest ohvriallikast, mis asub praeguses Tõutsi külas umbes 800 meetrit Kauru järvest läänes (Valk 2014: 10).

Selles suhtes, kas Pühajõgi saab alguse Pühalättest, on Gutsflaff kõhkleva seisukohal (Gutsflaff 1644: 20), küll aga teab ta, et vastavalt eestlaste vanale usule tuleb Pühajõge ja Pühalätet igal aastal puhastada, sest muidu tuleb halb ilm (Gutsflaff 1644: 19, 24–25). Kuningas Karli Tartusse tulekuni peeti sellest kombest kinni, ent pärast seda ei ole jõge enam puhastatud (Gutsflaff 1644: 25).

Kirjeldades raamatus enda „põhivaenlast“ – Pühajõge – päris põhjalikult (Gutsflaff 1644: 18–29; Kõiv 2003: 383), järgis Gutsflaff põhimõtet, et vaenlaste vastu võitlusse asumiseks tuleb neid hästi tunda. Gutsflaff küsis ka kohalikel inimestelt küsimusi jõega seotud uskumuste kohta. Tagantjärele on raske kindlaks teha kõiki motiive, mis teda talurahva seas nii põhjalikku uurimistööd ette võtma innustasid. Võibolla püüdis ta ka

iseennast veenda, et Pühajõgi ei saa ilma mõjutada? Lea Kõivu järgi jätab Gutsloff oma väljendusviisiga „mulje, nagu oleks veski poolt põhjustatud ilmamuutus teatud tingimustel siiski võimalik“ (Kõiv 2003: 393, minu tõlge saksa keelest).

Olulist rahvausundi-alast infot sai Gutsloff nii eespool mainitud Vihtla Jürgeni kui ka mitme teise talupoja käest, keda ta on samuti nimepidi nimetanud. Üks olulisemaid talle teavet jaganud talupoegade seast on Lettuiske Michel, kes elas Pühalätte kõrval metsasalus, mis oli tõenäoliselt hiis, sest sealt ei tohtinud ei puid raiuda ega isegi mitte oksakest murda (Gutsloff 1644: 20–21). Kui üks noormees oli selle keelu vastu astunud ja oksa murdnud, olevat ta samal aastal surnud (Gutsloff 1644: 27). Lettuiske Michel rääkis Gutsloffile ka seda, et varasemad põlvkonnad olevat osanud allika abil vihma ja ilmamuutust teha. Kui sooviti vihma, visati allikasse midagi, aga kui taheti selget ilma, siis puhastati allikas jälle ära (Gutsloff 1644: 25). Veidi aega tagasi olevat üks naine, kes oma loomad sinnakanti viis, kepiga allika sügavust mõõtnud ning seejuures küsinud: „Kas seal on siis kurat sees?“ Pärast seda juhtumit jäi naine haigeks: ta keha läks paiste ja ta kannatas suurte valude käes (Gutsloff 1644: 27).

Ka ühtegi neist järvedest, millest Pühajõgi läbi voolab, ei tohi midagi visata, sest sellegi tagajärjeks oleks halb ilm (Gutsloff 1644: 24). Talupoeg nimega Kivvite N. olevat Gutsloffile rääkinud, et kui ta veel teopoisina Otepää kandis teenis, oli ta kord taevasseminemispüha nädalal tööl. Taevasseminemispühal uppus ühel Koigu talupojal kolm paari härgi Ilmjärve ära ning kohe järgmisel reedel hakkas sadama lund ja ilm läks külmaks. Laupäeval leiti jõest härgade raiped üles ja puhastati jõgi. Pühapäeval umbes keskpäeva paiku läks ilm jälle heaks ja kogu lumi sulas ära (Gutsloff 1644: 25–26; vt ka Valk 2014: 16).

Vana talupoeg Erastverest Michtli Jürgen rääkis Gutsloffile, et vanad inimesed olevat jutustanud, et kui kord oli sõda ja väed seisid vaikselt vastakuti, tuli jõest välja noormees, ühes jalas sinine sukk ja teises kollane, ning kohe tema iljumise järel hakkas lahing pihta (Gutsloff 1644: 28). Selle põhjal teeb Gutsloff olulise tähelepaneku, et jõe pühaks pidamine pole seotud ainuüksi võimega ilma muuta, vaid ka muude asjaoludega (Gutsloff 1644: 28). Sedasama kinnitab ka rahva seas ringlev uskumus, et Pühajõe ehitatavad veskid annavad rohkem jahu kui teised veskid (Gutsloff 1644: 13).

Hoolimata sellest, et Gutsloff tunnistas, et jõe pühadus ei seostu ainult ilma tegemisega, on ta nimetanud jões oletatavalt elutsevat olen-dit vihmajumalaks (Gutsloff 1644: 171). Teisal on ta öelnud, et kui talu-pojad jökke ohverdavad, ei ohverda nad üldse jõe, vaid Piksele (Gutsloff 1644: 212). Nimelt räägivad mõned talupojad, et selles jões on Pikse asu-paik ning selles kohas, kuhu veski ehitati, oli tal väljapääs. Nüüd, kui veski ehitamisega väljapääs suleti, on järjepanu halb ilm, sest Pikne ei pääse enam välja ning halb ilm peab kestma jääma (Gutsloff 1644: 378). Mit-mes kohas nimetab Gutsloff jões elavat olen-dit kuradiks ning 7. peatükis kirjutab ta, et talupojad austavad Jumala asemel jõge, teadmata isegi seda, kas nad kummardavad jõge pühaks pidades kuradit või Jumalat (Gutsloff 1644: 166–167). Enamjaolt kirjutab Gutsloff siiski lihtsalt jõe austami-sest, sidumata seda ühegi olen-diga (nt Gutsloff 1644: 166).⁴

Nagu eespool juba välja tõin, ei olnud mõistet „loodus“ selle täna-päevases tähenduses kasutusele võetud (Descola 2013: 69). Inimene oli keskkonna osa (vt Ingold 2011: 20) ning mõistis maailma ja iseennast sel-les sootuks teisel viisil kui meie. Indiviid ei olnud „mentaalne represen-tatsioon“ ega mingisugune etteantus, vaid ehitati üles üha uuesti ja uuesti selle põhjal, kuidas parajasti suhestuti ümbritseva keskkonna ja teiste inimestega (Bird-David 1999: 73). Ka tänapäeva lääne inimesele pole suhestuv epistemoloogia (Bird-David 1999: 78) võõras – on ju kasvõi nt „vanaema“ või „ämm“ suhestumisel põhinevad kategooriad –, ent selline arusaam ei ole meie kultuuris mõõduandev.

Sellist animistlikku suhestuvat lähenemist arvesse võttes on täht-sam sellest, kuidas jõejumalust või jõge nimetati või endale ette kujutati, hoopis see, mismoodi jõega suhestuti ja suheldi. Talupojad tundsid end keskkonna osana ning austasid jõge ja pidasid teda elavaks. Võimalik, et see suhtumine oli hakanud kristluse järkjärgulise omaksvõtuga seoses vähehaaval muutuma, sest regulaarsest jõe puhastamisest oli viimasel ajal juba loobunud. Ometigi näitab härja ohverdamise kombe püsimine, et animistlikust mõttelaadist ei oldud veel lahti öeldud.

⁴ Raamatus kirjeldatud uskumustest ja kommetest täielikuma ülevaate saamiseks vt Kõiv 2003; Valk 2014: 15–31.

LÕPETUSEKS

Pühajõe veski juhtum pakub ilmeka näite sellest, kuidas ilm on seisustevaheliste suhete peegliks. Äärmuslike ilmaolude puhul võimenduvad ühiskondlikud pinged ning seetõttu on vägagi põhjendatud viimase aja suundumus kultuuriuurijate seas pöörata üha enam tähelepanu ilmastikunähtustele. Nii valmis selle artikli kirjutamisega samal ajal Ulrike Plathi ja Kaarel Vanamöldri käsitlus Pühajõe mässust kliimaajaloo vaatepunktist (Plath, Vanamölder 2022). Siinse käsitluse keskmes seevastu oli Gutsloffi teoses kajastuva talurahva (usundilise) maailmamõistmise analüüs.

Gutsloffi teoses kirjeldatud uskumused Pühajõe pühaks pidamisest tõendavad, et 17. sajandi esimesel poolel valitses eesti talurahva seas austav suhtumine keskkonda ning peamine maailmamõistmise vahend oli suhestuv epistemoloogia. Paljud luterliku õpetuse arusaamadest jäid talupoegadele kas võõraks ja kogemuskaueks või üleüldse tundmatuks, nii et nende lõimimine traditsionaalsesse maailmamõistmisesse – mida võib iseloomustada kui katoliikluse ja animistliku maailmanägemise põimumist – osutus võimatuks. Missioonitundeliste kirikuõpetajate väheusus ning missioonitundega kirikuõpetajate rõhuasetus pattude, karistuse, kättemaksu ja Vana Testamendi Jumala viha teemadele ei mõjunud luterluse omaksvõtule kuigi soodsalt. See, nagu ka kristlaste ja ebausklike teravat vastandust rõhutav propaganda võis põhjustada koguni vaenulikku suhtumist luterlikku kirikusse. Hilisemast ajast ongi säilinud mitmeid sellele osutavaid kirjalikke allikaid. Nii näiteks leiti 1667. aasta põhjaliku Liivimaa kirikuvisitatsiooni käigus, et rahva seas on palju nõidu, „jumalaeitajaid“ ja „pühade sakramentide põlgajaid“. Nõnda ütles üks Rannu naine pastorile vihaga: „Kurrat Wotku Jummalat ninck Sinnu kahn“ (Kahk 1988: 1123), üks talumees aga ei lubanud oma lastel 1695. aastal kirikusse armulauale minna, nimetades seda „kuradi pulmaks“ (Kahk 1988: 1124).

Gutsloffi teose põhjalikkus ei tulene mitte niivõrd empaatilisest püüdest talurahvast mõista, kuivõrd vajadusest kummutada uskumus, nagu suudaks püha jõgi mõjutada inimeste elu. Haritud ja paljulugenud mehi hindava pastorina mõistis Gutsloff, et selle uskumuse ümberlükkamiseks on vaja esiteks seda põhjalikult tunda ning teiseks kasutada mitte ainult

Piibli tsitaate (teiste luterlike autorite teoseid ei pea Gutsloff vajalikuks kasutada, Kõiv 2004: 403), vaid ka teaduslikku lähenemisnurka. Võimalik, et toonase teaduse ja teoloogia positsioonilt talupoegade väitele vastu argumenteerides kinnistas Gutsloff ka omaenda maailmapilti. Ent kindlasti üritas ta mõjutada nii teiste kohalike pastorite kui ka sakslastest ilmi-kute vaateid. Asjaolu, et Gutsloff on tõlkinud isegi kõige lihtsamad ladina-keelsed tsitaadid alati saksa keelde, näitab, et raamat ei olnud mõeldud ainult teoloogiaharidusega publikule (Kõiv 1998: 102).

Kui selle perioodi eesti talurahva uskumusi on dokumenteeritud visi-tatsiooni- ja nõiakohtuprotokollides, siis sakslaste maailmanägemise ja uskumuste kohta leiab infot hoopis teistsugustest allikatest, mida teadla-sed ei ole seni veel analüüsima asunud. Gutsloffi teos pakub tänuväärse ja üsna ootamatult mõjuva pilguheidu kohalike saksa pastorite uskumuste maailma. Küsimustele, miks ja kuivõrd läksid sakslased kaasa talurahva „ebausuga“ ning kuivõrd suur oli nende maailmamõistmiste ühisosa, tuleb läheneda interdistsiplinaarselt. Nende teemadega tegeledes on vaja süüvida toonasesse intellektuaalsesse ja teoloogilisse taustsüsteemi ning talurahva mõttemaailma.

Tänuõnad

Tööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PRG670) „Mõistetama-tuse mõtestamine rahvausundis: folkloristlikud vaated määramatusele“.

Kasutatud kirjandus

- Aristoteles. 2017. *Hingest*. Tõlkinud ja kommenteerinud Anne Lill. Tartu: Ilmamaa.
- Bird-David, Nurit. 1999. „„Animism“ Revisited. Personhood, Environment, and Relational Epistemology“. *Current Anthropology*, 40: 67–91.
- Descola, Philippe. 2014. *Beyond Nature and Culture*. Chicago & London: the University of Chicago Press.
- Ginzburg, Carlo, Bruce Lincoln 2020. *Old Thies, a Livonian Werewolf. A Classic Case in Comparative Perspective*. Chicago and London: the University of Chicago Press.
- Grimm, Jacob. 1844. *Deutsche Mythologie*. Zweite Ausgabe. Erster Band. Göttingen: Dieterische Buchhandlung.
- Gutslaff, Johann. 1644. *Kurtzer Bericht und Unterricht Von der Falsch-heiligenannten Bäche in Lieffland Wöhhandta. Daraus die Unchristliche Abrennung der Sommerpahlschen Mühlen geschehen ist. Aus Christlichem Eyfer, wegen des Unchristlichen und Heydnischen Aberglaubens gegeben von Johanne Gutslaff, Pomer. Pastor zu Urbs. Dorpat: Johan Vogel*.
- Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London, New York: Routledge.
- Jonuks, Tõnno. 2022. *Eesti muinasusundid*. Tallinn: Postimees.
- Friedenthal, Meelis. 2019. „Akadeemilise teoloogia suunad Tartus Academia Gustaviana ja Gustavo-Carolina“. *Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused*, ed. Piret Lotman. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, allseeria „Raamat ja aeg“, 16: 164–183. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu
- Ird, Ken. 2014. „Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Livland: Fälle von Sodomie vor dem Landgericht Pernau im 17. bis 19. Jahrhundert“. *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 9: 67–82.
- Kahk, Juhan. 1983. „Inimesed ja olud „vanal maal“ Rootsi ajal“. *Looming*, 8: 1098–1126.
- Kello, Katrin. 2003. *Isikliku sõltuvuse piirid ja tunnused 19. sajandi Liivi- ja Eestimaal päruskuuluvuse teket või muutumist käsitlevate kohtuotsuste põhjal*. Magistritöö. Tartu: Tartu ülikool, ajaloo osakond.
- Kreem, Juhan. 2017. „Reformatsiooni algus Liivimaal“, edd. Randar

- Tasmuth, Anne Randar, Thomas-Andreas Pöder, *Reformatsioon 500. Vaimsus, kultuurimõjud, perspektiivid*: 58–69. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut.
- Kõiv, Lea. 1998. „Einblick in die livländische geistige Welt des 17. Jahrhunderts: Johannes Gutsclaff. Kurtzer Bericht vnd Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefflandt Wöhhandta...“ *Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. The Church and Written Word in the Baltic Sea Region in the 17th century. Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert*, ed. Piret Lotman: 85–105. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Kõiv, Lea. 2003. „Johannes Gutsclaff's „Kurtzer Bericht“: eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schriftum des 17. Jahrhunderts“. *Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit: mit einem Ausblick in die Moderne*, edd. Martin Klöker, Klaus Garber: 375–406. Tübingen: Max Nimeyer Verlag.
- Kõiv, Lea. 2005. *Johannes Gutsclaff ja tema „Lühike teade ja õpetus“*. Magistritöö. Tartu ülikool, eesti ajaloo osakond.
- Kõiva, Mare. 2011. *Eesti loitsud*. Tallinn: Pegasus.
- Kõpp, Johan. 1959. *Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt*. Lund: Eesti Vaimulik Raamat.
- Laugaste, Eduard. 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Leivo, Maeve; Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenu (koost.). 2013. *Johannes Gutsclaffi piiblitõlge 1647–1657*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Masing, Uku. 1999. „Saksa vaimulike ja aadli vahekorraest Eestis XVII sajandil“. Uku Masing. *Eesti vanema kirjakeele lood*. ed. Anti Lääts: 24–39. Tartu: Ilmamaa.
- Metsvahi, Merili. 2021a. „Libahunt Thiessi saladuse jälil. Carlo Ginzburg, Bruce Lincoln. Old Thiess, a Livonian Werewolf: A Classic Case in Comparative Perspective. Chicago-London: University of Chicago Press“. *Akadeemia*, 7: 1304–1315.
- Metsvahi, Merili. 2021b. „Die Ehe und das Verständnis von Ehe in der bäuerlichen Estlands and Livlands im 18. Jahrhundert“. *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte*, 28: 162–214.
- Oja, Linda. 1993. „Attitudes to popular magic in 17th and 18th-century Sweden and Estonia“. *Die Schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, edd. Aleksander Loit, Helmut Piirimäe.

- Acta Universitatis Stockholmiensis. *Studia Baltica Stockholmiensia* 11: 231–249. Stockholm: Stockholm University
- Parker, Geoffrey. 2013. *Global Crises. War, Climate Change & Catastrophe in the Seventeenth Century*. New Haven and London: Yale University Press.
- Plath, Ulrike; Vanamölder, Kaarel. 2022. „Pörkuvad „ilmamaad“ 17. sajandi Liivimaal“. *Methis. Studia humaniora Estonica*, 30: 27–46.
- Pöldvee, Aivar. 2008. „Ajaluugu Aino Kalda lugudes“. Aino Kallas, *Reigi õpetaja. Püha jõe kättemaks*. Soome keelest tõlkinud Friedebert Tuglas: 157–183. Tallinn: Eesti Päevaleht.
- Ruus, Jaan. 1914. „Pikkeri palve“. *Eesti Kirjandus* 1: 17–20.
- Seppel, Marten. 2008. *Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis*, 15. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Seppel, Marten. 2014. „Vastuseks Kalle Kroonile kroonutalupoegade seisundi küsimustes“. *Ajalooline Ajakiri*, 4: 379–392.
- Siimets-Gross, Hesi, Katrin Kello. 2017. „Kohtuasjad *in puncto libertatis*: isiku staatuse tuvastamise lähtekohad asehaldusaja Eestimaal“. *Ajalooline Ajakiri*, 2/3: 257–308.
- Tering, Arvo. 1979. „Lisandusi ja täpsustusi Johannes Gutsblaffi kohta“. *Keel ja Kirjandus* 1: 26-30.
- Vahre, Lauri. 1990. „Tõestisündinud lugu pühast jõest“. *linGua Plus* 3, pagineerimata.
- Valk, Heiki. 2014. „Püha Võhandu rahvausus ja pärimuses“. *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2013*: 9–51. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Veske, Mihkel. 1884. Vanad ohvrikohad. *Oma Maa. Teaduste ja juttude ajakiri*, 1: 13–16; 2: 40–43.
- Warnke, Friedrich. 1878. *Pflanzen in Sitte, Sage und Geschichte*. Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner.
- White, Sam. 2014. „The Little Ice Age: Climate and History Reconsidered“. *The Journal of Interdisciplinary History*, 44, 3: 327–352.